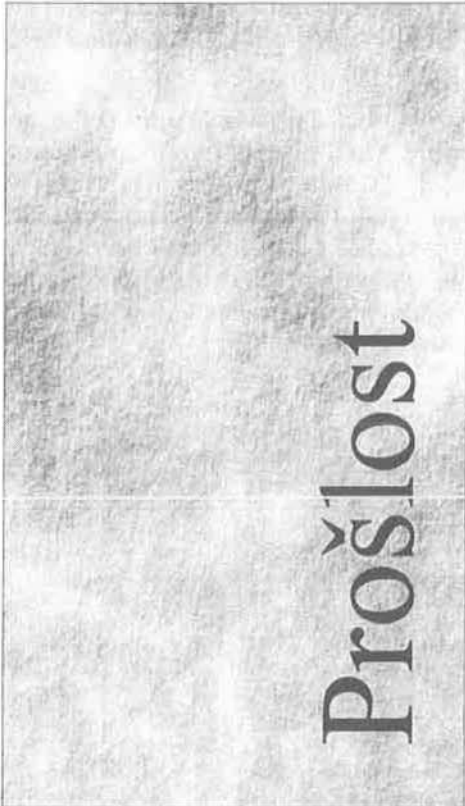

Prošlost

Omer HAMZIĆ

Gračaničke džamije - historija i predanje

Uvodne napomene

Ne zna se tačno kada se u Gračanici prvi puta čuo ezan mujezina, kada je i na kojem mjestu je podignuta prva džamija u ovom gradu koji gradom postade nešto prije 1548. godine, a nešto kasnije, od 1572., proču se širom carevine i kao sjedište kadije koji je "sudio" na širokom prostoru između Spreče i Bosne, Majevice i Save - što se gračaničkim kadilukom zvao. Osim Gračanice, odnosno Sokola, u njemu su bile još dvije nahije i dvije veće čaršije - Gradačac i Srebrenik.

Svako kazivanje o gračaničkim džamijama, priča je o gračaničkoj čaršiji, njenim ljudima, džematlijama, vakifima, imamima, softama, mektebima i medresama, o nauci i knjizi... Ali i o njenim mahalama, trgovcima i zanatlijama, o Lipi i Čirišu, o Mejdanu i Gojsalićima, o čaršiji koja "side" bliže Gračanica rijeci, sada Sokoluši... Jer, nema mahale bez mesdžida ili džamije kao što nema čaršije bez džamije čaršijske. Gračaničke džamije stoljećima su bile ukras ovog grada, prepoznatljiv znak jedne posebne duhovnosti, izraz islamske kulture i civilizacije, sa karakterističnom aromom autentične bosanske čaršije.

Nije poznato da li je u ovom kraju bilo islamskih vjernika, muslimana prije dolaska Turaka, odnosno prije pada Srebreničke banovine pod Turke u prvoj deceniji 16. stoljeća. Banovinu su osnovali i držali Mađari kao odbrambenu tampon-zonu prema Turcima odmah nakon propasti Bosanskog kraljevstva 1463. godine. Padom grada Sre-

Omer HAMZIĆ:
Gračaničke džamije - historija i
predanje

Prof. dr. Izet MAŠIĆ:
Uloga i doprinos mr.ph.Samuela
Elazara razvoju zdravstva i
farmacije na gračaničkom
području

Omer HAMZIĆ:
Razvoj kulturno-umjetničkog
amaterizma u Gračanici, s
posebnim osvrtom na KUD
"Adem Alić"

brenika i grada Sokola (između 1512. i 1520.), zatim i grada Tešnja, a nešto kasnije i ogromnih mađarskih prostora nakon zauzeća Beograda i Šapca 1521., Mohača 1526. i Jajca 1527., Osmanlije se definitivno učvršćuju u ovim krajevima.¹

Islamizacija i razvoj kasabe²

Uz opšti privredni prosperitet, veliko pomjeranje stanovništva, ubrzan razvoj gradova, odvija se i islamizacija hrišćanskog stanovništva kao jedan složen i dugotrajan proces o kojem objektivna historijska nauka još uvijek nije donijela svoje konačne sudove. U ovim krajevima taj proces odvijao se ubrzanim tempom sve do kraja 16. stoljeća, a zahvatio je kako starosjedilačko tako i doseljeno stanovništvo.

To pokazuju podaci iz prvih popisa Zvorničkog sandžaka koje je objavio prof. dr. Adem Handžić. U popisu iz 1528. Gračanica je zabilježena kao rudarsko selo (rudnik željeza) pretežno naseljeno Vlasima. Ali već tada (dakle, desetak godina nakon pada pod tursku vlast) imala je 35 muslimanskih kuća od kojih su u 23 kao domaćini upisani

novi muslimani.³ Nekoliko godina kasnije u Gračanici će dominirati muslimani. Prema popisu iz 1533. godine u ovoj kasabi bile su 73 muslimanske i 71 hrišćanska kuća, što samo po sebi govori o intenzitetu doseljavanja i islamizaciji na ovom području. Slični procesi u tom periodu odvijali su se i u ostalih 14 naselja nahije Sokol. Poslije 1548. godine u njima će dominirati muslimani.⁴

Prije 1548. godine stiče status kasabe sa muslimanskim džematom (povlašćeno stanovništvo) od tri mahale, u kojima je te godine popisano 97 ili 25% više u odnosu na prethodni popis iz 1533. U znatno većem dijelu Gračanice stanovništvo nije bilo povlašćeno. Riječ je o periferiji koja je i dalje imala status sela sa 166 kuća, od kojih su 63 bile hrišćanske, a ostale "muslimanska rajinska domaćinstva". Gračanica je, dakle, 1548. godine imala ukupno 200 muslimanskih kuća sa dijelom priznatog gradskog i dijelom nepriznatog rajinskog stanovništva, odnosno tri mahale sa statusom kasabe (grada) i periferiju koja je imala status sela.

¹ Osvojene krajeve s desne strane Spreče, Bosne i Save Turci su priključili Zvorničkom sandžaku, koji je do 1541. godine pripadao Rumelijskom, a od 1541. do 1580. godine Budimskom ejaletu. (beglerbegluk, pašaluk). Poslije 1580. godine Zvornički sandžak sa svojom 31 nahijom (od kojih se 10 nalazilo s desne strane Drine) ulazi u sastav novoformiranog Bosanskog ejaleta. Gračanički kadiluk sa nahijama Soko, Gradačac i Srebrenik, tokom čitavog perioda turske vladavine pripado je Zvorničkom sandžaku.

² Status kasabe (grada) dobijala su naselja koja su na određenom stepenu svog razvoja ispunjavala neophodne demografske, kulturno-vjerske i urbano-geografske uslove. Kasaba je morala biti stalno nastanjena muslimanskim stanovništvom sa jednim ili više džemata ili mahala (demografski uslov). Pored mahalskih mesdžida ili malih džematskih džamija, kao drugi uslov (kulturno-vjerski) morala je imati jednu glavnu džamiju za obavljanje svih pet dnevnih namaza, klanjanje džume i bajram-namaza, držanje hutbi itd. Konačno, u naselju je "morala postojati čaršija sa nekim brojem dućana, hanom i drugim javnim objektima, a prije svega sa trgovom, na kojem se redovno održavao pazarni dan." (Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, "Preporod", Sarajevo, 1997., str. 184).

³ Adem Handžić, Tuzla i njena okolina u XVI vijeku, "Svjetlost", Sarajevo, 1975., str. 128.

⁴ Adem Handžić, Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka, ANU BiH, SANU, Knj. XXVI/22, Sarajevo, 1986., str. 97-204.

Na osnovu navedenih podataka, može se zaključiti da je u periodu od 1533-1548. godine došlo do ubrzanog doseljavanja stanovništva koje je u velikom broju prelazilo na islam. Islamizacija je bila usko povezana sa nas tankom i razvojem gradova. Radilo se o dva procesa koji su se međusobno uslovljavali i preplitali.⁵ Gračanica se u potpunosti uklapa u taj obrazac razvoja i relativno brzo stiče status kasabe, manjeg grada. Nakon pomjeranja granica velikog carstva daleko na sjever (zbog čega grad Soko gubi vojno-strateški, a samim tim i svaki drugi značaj), od malog rudarskog sela izrasla u kasabu, a zatim i značajan kulturno-administrativni centar (sjedište kadiluka) u ovom dijelu Bosne.

Prve gračaničke džamije

Pri službenoj klasifikaciji osmanskih naselja "kasaba je nerazdvojno vezana sa idejom i funkcijom džamije. Tokom povijesti islama džamija je kao mjesto zajedničke molitve postala sveta, ali se ipak nije nikada izgubio njen prvobitni karakter javnog sastajališta, gdje su se raspravljala i rješavala pitanja koja se tiču datog muslimanskog džemata kao cjeline."⁶

Općenito se smatra da je najstarija džamija na ovom području stara sokolska džamija koju narod zove Fethija. Taj su naziv dobijale one džamije u Bosni koje su podizane neposredno poslije turskog osvajanja (fetha). U osvojenim tvrđavama (Zvornik, Teočak, Soko i dr.) turske vlasti su za potrebe svojih vojnih posada odmah prepravljale ili pretvarale opustjele katoličke crkve u džamije. Početkom 16. stoljeća u sastavu posade u Sokolu spominje se i vjerski službenik, što je pouzdan dokaz o postojanju džamije odmah poslije pada Sokola pod tursku vlast.⁷

Od tri pomenute mahale sa muslimanskim džematom u Gračanici, u dvije su bili izgrađeni mesdžidi⁸, a u jednoj je postojala džamija u kojoj se redovno klanjao džuma-namaz. Bila je to mahala Časne džamije, vjerovatno najstarija u kasabi jer je i Časna džamija, poslije sokolske, najstarija u okolini Gračanice. Podignuta je prije 1548. godine, vjerovatno na lokalitetu sadašnjeg harema u mahali Trepanići. Kako je Gračanica kao rudarsko mjesto spadala početkom turske vladavine u carski has i ova džamija bila je carska⁹ kao prva, podignuta u "ime ili slavu" tadašnjeg aktuelnog sultana.¹⁰ U blizini

⁵ Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka, "Preporod"*, Sarajevo, 1997., str. 175.

⁶ Mustafa Imamović, n.d., str. 186.

⁷ Esad Tihić, Omer Hamzić, *Gračanica i okolina u NOB-u i revoluciji*, Gračanica, 1988., str. 35.

⁸ Mesdžid je manja muslimanska bogomolja u kojoj nema mimbera, a obično ni munare, pa se u njoj ne klanja podnevna molitva u petak (džuma) niti se klanja bajram-namaz.

⁹ Esad Tihić, Omer Hamzić, n.d., str. 36.

¹⁰ U mnogim mjestima u Bosni prve džamije podizane su i kao carske zadužbine "u ime ili u slavu pojedinih sultana". To znači da je osmanska država bila neposredno zainteresovana i uključena u osnivanje i izgradnju gradskih naselja.¹⁰ Negdje su podizali potpuno nove gradove muslimansko-orientalnog tipa, što je slučaj i sa Gračanicom, a negdje su se naslanjali na već postojeće srednjovjekovne varoši, trgovišta i tvrđave. U slučaju Sokola, međutim, postupaju obrnuto; zbog gubljenja strateškog značaja tog grada, postepeno ga zapostavljaju i orijentišu se prema Gračanici.

džamije na rskrsnici u Trepanićima kasnije će biti podignut konak (administrativna zgrada kadije) te više zanatskih i trgovačkih radnji. Na osnovu toga, neki istraživači tvrde da se upravo na tom lokalitetu, početkom 16. stoljeća počelo formirati jezgro gračaničke čaršije.

U kojem su se dijelu današnje Gračanice razvijale druge dvije mahale koje su uz pomenutu mahalalu Časne džamije činile muslimanski džemat (povlašćeno stanovništvo) dosada nije sa sigurnošću utvrđeno. U tom periodu Gračanica se, kao što je rečeno, razvijala brzim tempom. Do 1600. godine u njoj se razvilo još pet novih mahala, tako da je na prelazu iz 16. u 17. stoljeće imala ukupno osam mahala sa osam mesdžida i džamija i 411 kuća. Na periferiji kasabe postojala je i deveta mahala (selo Gračanica) sa 111 kuća mješovitog sastava koje je bilo izvan gradskih privilegija (raja). Nazivi mahala koje je pribilježio prof. dr. Adem Handžić direktno upućuju na postojanje džamija ili mesdžida u njima. Osim pomenute mahale Časne džamije, kao najstarije, u tri su, sudeći po njihovim nazivima, postojali mesdžidi. To su: mahala Isa Eminova mesdžida, mahala Hadži Osmanova mesdžida i mahala Alijina mesdžida. Budući da je svaka mahala predstavljala poseban džemat, s pravom se tvrdi da su i u ostale četiri mahale (čiji su nazivi izvedeni po nazivima karakterističnih zanata i zanatlija) postojali mesdžidi, a možda i manje mahalske džamije. U popisima se spominju sljedeće mahale: Osmana Tašdžije (klesara kamena), Turhana Sarača (zanatlije koji pravi razne predmete od kože), Behrama Ćurčije (krznara) i Jahije Pisara.¹¹ Ni do danas,

međutim, nisu utvrđeni lokaliteti tih starih gračaničkih mahala. Uostalom, i u kasnijem periodu, skoro do najnovijeg doba u Gračanici se pominje pet, odnosno šest džamija koje su vjerovatno vremenom podizane i obnavljane na istim temeljima i istim lokalitetima, ali pod drugim imenima i nazivima. Prema imenima novih legatora i vakifa mijenjali su se i nazivi džamija, pa i mahala koje tokom vremena poprimaju sve više narodna imena i to po karakterističnim prezimenima (Trepanići, Drafnić, Gojsalić), topografskim obilježjima (Potok, Međan) ili pak po važnim zanatima (Čiriš).

Opšte mišljenje je da se na današnjem prostoru i sa sadašnjim osnovnim urbanim sadržajima gračanička čaršija počela razvijati poslije 1697. godine, kada je austrijska vojska pod princom Eugenom Savojskim, na svom pohodu dolinom Bosne vjerovatno opustošila i Gračanicu kao i mnoge druge gradove na pravcu tog pohoda (Dobor, Doboj, Maglaj, Sarajevo, opsjedanje Tešnja itd.). Iako za ove tvrdnje, bar što se tiče Gračanice, nema čvrstih historijskih dokaza, ipak se smatra da je taj veliki ratni pohod itekako "dotakao" i ovu kasabu i bio prekretnica u njenom prostornom i urbanom razvoju.

Glavne urbane sadržaje na prostoru sadašnjeg gradskog jezgra Gračanice podigo je Ahmed-paša Budimlija, koji je poslije pada Budima, 1686. godine, u Bosni "obnašao" neke važne državne funkcije. Iako se ne zna kada je boravio u Gračanici, za njegovo ime ipak se vezuje izgradnja džamije, sahatkule i hamama, glavnih sadržaja koje u pravilu ima svaka čaršija.

¹¹ Adem Handžić, n.d., str. 158-159.

Tokom 18. stoljeća u Gračanici se razvilo ukupno osam mahala. U četiri, odnosno pet mahala bile su džamije (Derviš-hodžina, Hadži-Halil efendijina, Trepanići, Čiriš, Mejdan i Musala kao vakuf Refki efendije), a u četiri mesdžidi (Olovi, Gojsalići, Drafnići, Potok).

Svaka od ovih džamija ima zanimljivu povijest. Nekih više nema, dok su se neke održale do danas. Priča o gračaničkim džamijama i njihovoj prošlosti je škrta i nepotpuna. Nažalost, nema sačuvanih podataka, pa se o mnogim moralo progovoriti na osnovu nesigurnih sjećanja, nekih historijskih analogija i pretpostavki. Problematikom starih gračaničkih džamija i njihovim istorijatom do sada se niko nije ozbiljnije bavio. Izuzetak je jedino kraća monografska studija gračaničkog profesora Rusmira Djedovića u kojoj je sa više aspekata uspio obraditi prošlost i sadašnjost šarene džamije u Gračanici.¹²

Ahmed-pašina džamija

Smatra se da je Ahmed-pašina džamija jedna od najstarijih džamija tog tipa u ovom dijelu Bosne. Prema njenoj monumentalnosti i ukupnom arhitektonskom izgledu određivao se rang grada Gračanice kao vjerskog, kulturno-administrativnog i privrednog centra ovog dijela Bosne. Kao što je rečeno, ovu džamiju je izgradio Ahmed-paša Budimlija, koji je poslije pada Budima 1686. godine došao na službu u Bosnu, vjerovatno prvo u

Gračanicu. Stoga se za njegovo ime vezuje izgradnja gračaničke čaršije i u njoj nekoliko važnih objekata koji i danas određuju njeno urbano jezgro. Pored glavne čaršijske džamije, vjerovatno sa kamenom munarom, Ahmed-paša je u ovoj kasabi izgradio sahat-kulu, hamam i još neke vjerske i druge objekte. Za izdržavanje i popravke džamije, za obezbjeđenje plaća imamu i mujezinu, te za izdržavanje medrese uvakufio je više dućana i han u čaršiji kao i više parcela zemlje u okolini Gračanice.¹³

O početku izgradnje ove džamije u centru nekadašnje i današnje čaršije i njenom prvobitnom izgledu danas se može samo nagađati. Kao Ahmed-pašina, ova džamija prvi put se pominje između 1763. i 1766. godine. "Uz nju se od vremena izgradnje nalazi greblje (harem) u kome se nalaze nišani mnogih uglednih Gračanlija. Među njima je, svakako, najljepši nišan gračaničkog kadije Abdullatif-efendije, sa ukrasnim ornamentima i stihovima na arapskom jeziku iz 1763. godine."¹⁴

Tokom svog viševjekovnog postojanja ova džamija je dijelila sudbinu gračaničke kasabe u doslovnom smislu te riječi. Uz sahat-kulu i medresu, ona je svojevrsan simbol, duboko u svijesti i osjećanju svih generacija ovoga grada. Od svoje prvobitne gradnje do danas bila je glavna džamija u Gračanici. Više puta je obnavljana i prepravljana. U njoj se uvijek klanjalo pet vakata namaza, džuma, teravih i bajram-namaz.

¹² Rusmir Djedović, Mejdan džedid (Šarena) džamija u Gračanici, "Gračanički glasnik" br. 1, maj 1996. od str. 38 - 46.

¹³ Rusmir Djedović, Ahmed-pašina (Bijela) džamija u Gračanici, "Biljeg vremena", Gračanica, br. 3 (22), decembar 1995., str. 2.

¹⁴ Rusmir Djedović, n.č., str. 2.

Pretpostavlja se da je prvobitno izgrađena od ćerpića¹⁵ u tzv. panonskom, mađarskom stilu sa kamenim temeljima i kamenom munarom. Sa svih strana imala je dovoljno prozora, bila je svijetla i prozirna, lijepo sređena i okrečena i sa vanjske i sa unutrašnje strane, zbog čega je, valjda, prozvana bijelom džamijom.

U drugoj polovini 18. stoljeća, zbog epidemija zaraznih bolesti, nemira i nestabilnosti, bošnjačko stanovništvo

Preko puta džamije, na ruševinama stare medrese, sagradio je novu veću zgradu medrese, koja od tada ponese njegovo ime. Drugu gračaničku medresu, u samom dvorištu Ahmed-pašine džamije, sagradio je sin Osman-kapetana, Murat-kapetan Gradašćević 1809. godine (na mjestu današnje prodavnice "Fortuna"). U blizini džamije podigao je i česmu sa natpisom u kamenu koji se i danas nalazi u podzidu harema Ahmed-pašine džamije, prema keju. Natpis glasi "Božjom voljom

se prorijedilo, a mnogi kulturni i vjerski objekti na ovom prostoru bili su izloženi propadanju. U tom tzv. "šupljem" periodu gotovo sve džamije, mesdžidi, medresa i dugi važni objekti u Gračanici dospjeli su u ruševno stanje. Ta je sudbina zadesila i Budimli Ahmed-pašinu džamiju, od koje je ostala samo munara.

Džamiju je obnovio Osman-kapetan, otac poznatog Husein-kapetana Gradašćevića nešto prije 1800. godine.

potekla je voda u ovom gradu, ... plemeniti kapetan Murat-beg za dušu svog oca ... umrlog Osman-kapetana sagradi ovu česmu u ovoj mahali, neka je za njihovu dušu rahmet."

Iako je tokom 19. stoljeća više puta prepravljana, a vjerovatno i iz temelja obnavljana kao glavna čaršijska džamija, zub vremena ipak je činio svoje. Usljed dotrajalosti, munara ove džamije srušila se pred sami kraj 1902.

¹⁵ Ćerpić (tur.) - nepečena, na suncu sušena cigla (Abdulah Škaljić, Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku, "Svjetlost" Sarajevo, 1989., str 190).

godine. Brzjavom od 31. 12. 1902. godine Vakufsko povjerenstvo u Gračanici obavijestilo je svoju centralu u Sarajevu "da je vjetar prekinuo munaru Ahmed-pašine džamije". Odgovor iz Sarajeva stiže 11.1.1903. godine, u kojem se Vakufsko povjerenstvo u Gračanici poziva "da preostali dio munare shodnim načinom pokrije kako se od kiše pokvariti neće i da po vještaku sastavi detaljni troškovnik nužnog popravka, te ga ovamo predloži da se sa gradnjom otpočeti uzmogne kad nastupi za gradnju prikladno vrijeme."¹⁶ Uz pomoć Vakufsko-mearifskog sabora, munara je relativno brzo obnovljena, ali za džamiju koja je odavno bila u ruševnom stanju "prikladno vrijeme" za obnovu doći će tek desetak godina kasnije.

Na sjednici Kotarskog vakufskog povjerenstva u Gračanici, kojem je predsjedavao Ahmetaga Širbegović, 16.1.1913. godine zaključeno je da se pristupi gradnji Ahmed-pašine džamije, koja je "u tako harabno stanje došla da je u njojzi vrlo opasno klanjati pošto su u iste skoro svi duvarovi popucali ... Jedan duvar ured što se nije na čaršijsku cestu svalio."¹⁷ Dogovoreno je da džamija bude veličine 18x26 aršina¹⁸, da se gradi od kamena sa armirano-betonskim kubetom. Nakon toga urađeni su odgovarajući nacrti i ostala potrebna dokumentacija.

Odobrenje za gradnju džamije kotarski predstojnik Sedmak potpisao je 25. 4. 1914. godine.¹⁹ Sa iskopom temelja, međutim, počelo se 15.3.1914. godine, dakle prije nego što je stiglo to odobrenje. "Građevni ugovor" između Vakufskog povjerenstva i građevinskog preduzetnika Altmara potpisan je 3. juna 1914. godine.²⁰ Prema zapisima rahm. Ibrahima efendije Mehinagića, šerijatskog sudije u Gračanici, glavni projektant džamije bio je inženjer Hajdar Čekro, radove su izvodili zidari iz sela Bukovice kod Maglaja, a kao glavni majstor predvodio ih je neki Tatomir Armirano kubi izradio je Franc Štajngold, preduzimač iz Beča.²¹ Gradnjom je rukovodio i prikupljanje priloga organizovao, tada već penzionisani, Hadži Hafiz Hasan efendija Hadžiefendić (Hadžikadija), znameniti Gračanlija, koji se u svojim poznim godinama vratio u rodnu Gračanicu.²²

Gradnju džamije vjerovatno su sponoravale ratne prilike. Dovršena je i "proklanjala" tek 10. juna 1916. godine. Bila je i tvrda i ljepša i veća od prethodne. Imala je više prozora, bila je dobro osvijetljena, prostrana i prozračna, imala je lijep mimeter²³, i čurs²⁴. Mafili su joj sagrađeni skladno, prema veličini džamije. Pred džamijom je izgrađena tetima²⁵ od drveta sa lijepim drvenim stubovima.

¹⁶ Original dopisa nalazi se u arhivi Islamske zajednice Gračanica.

¹⁷ Original zapisnika sa ove sjednice nalazi se u arhivi Islamske zajednice Gračanica.

¹⁸ Aršin, stara mjera za dužinu u istočnim zemljama, 68,58 cm (u Turskoj), 71,12 cm (u Rusiji).

¹⁹ Dokumentat se nalazi u arhivu Islamske zajednice Gračanica.

²⁰ Original Ugovora nalazi se u arhivi Islamske zajednice Gračanica.

²¹ Izvještaj Odbora Islamske vjerske zajednice Gračanica starješinstvu IVZ Sarajevo, br. 57/67 od 25.8.1967. godine, kopija kod autora.

²² Omer Hamzić, Tragom imena gračaničkih ulica (rukopis).

²³ Mimeter, minber (ar.) - govornica u džamiji sa više stepenica, ozidana od kamena, mramora ili izrađena od drveta sa koje imam drži propovijed (hutbu) petkom na podne, i prvi dan oba Bajrama (Abdulah Škaljić, n.d., str. 464).

²⁴ Čurs (arp.), govornica sa koje se drži propovijed (vaz) u džamiji (Abdulah Škaljić, n.d., str. 201).

²⁵ Tetima (tur.) - dopunska prostorija, krilna prostorija u džamiji (Abdulah Škaljić, n.d., str. 615).

Natpis (tarih) na džamiji ispjevao je Muhamed Enveri, efendija iz Sarajeva. Tarih je uklesan lijepom sulus jazijom u kamenu iznad ulaznih džamijskih vrata. Na njemu se može pročitati sljedeće:

"I ranije je ovdje postojala Ahmed-pašina džamija

*Koja je oronula i bila sklona padu,
Zalaganjem džematlija i kadije koji
uložiše dosta sredstava*

*Sagrađena je ova lijepa džamija
U godini njena dovršetka Enverija
izreče kronogram:*

*Ovo je sastajalište dobrih i pobožnih
ljudi*

godina 1332 hidžretska 1914"²⁶

Munara ove džamije nije bila dugog vijeka. U nezapamćenom nevremenu, u noći između 15. i 16. marta 1936. godine, srušila se pod udarima neuobičajeno jakog južnog vjetrova. Prelomivši se iznad "čupa", munara je pala preko džamijskih sofa, te je i njih porušila. Za stanovništvo Gračanice bio je to neočekivan i, svakako, tužan događaj. Uslijedili su odmah zahtjevi džematlija da se munara što prije podigne i obnovi, te da se izvrše i drugi popravci i preinake na samoj džamiji.

Formiran je Građevinski odbor, koji je pokrenuo akciju prikupljanja sredstava i rukovodio svim poslovima oko izgradnje džamije. Na čelu odbora bio je tadašnji predsjednik Vakufskog povjerenstva i šerijatski sudija u Gračanici Hafiz Ibrahim-efendija Mehinić. Glavni projektanti bili su Sulejman efendija Saridžić, tehnički referent u Vakufskoj direkciji u Sarajevu i tada mladi inženjer-praktikant u toj

Direkciji Muhamed efendija Kadić. "Građevni ugovor" potpisan je sa građevinskim preduzimačem, izvjesnim Markom Zdrinušićem iz Sarajeva, koji se obavezao da će porušenu munaru i sofe obnoviti za 70 dana.²⁷ Radovi su doista brzo napredovali, pa je za nekoliko mjeseci podignuta munara istog oblika i veličine kao i prethodna. Već u jesen 1934. godine tanki glas mujezina sa te munare pozivao je Gračaničlije na namaz. Sagrađene su i nove sofe pred džamijom, uređen harem i izvršene neke značajnije adaptacije na samoj džamiji tako da je dobila sasvim novi izgled i u osnovi zadržala ga do najnovijeg doba.

Nakon izgradnje vodovoda od Sokola do Gračanice 1963. godine, izgrađena je abdesthana u haremu sa 12 česmi i nus-prostorijama pod zemljom kako ne bi džamija bila "zaklonjena", a time narušena i njena izuzetna ljepota. Podignuti su novi potporni zidovi i izvršena temeljna regulacija i uređenje harema, okruženog sa četiri centralne gradske ulice, površine oko 2000 m².

Krajem osamdesetih izvršeno je još jedno djelimično sređivanje i izgrađena nova abdesthana, mala funkcionalna građevina, vakuf Nedžada Šabića, koja se arhitektonski i ambijentalno solidno uklopila u okruženje džamije.

"Od kako postoji ova džamija, u njoj su kao hatibi, imami i mujezini službovali mnogi učeni i ugledni ljudi. Najstariji poznati imam bio je Osman eff. Cerić²⁸, negdje sa prelaza 18. u 19.

²⁶ U ovom tihom pogrešno je upisana godina završetka gradnje džamije.

²⁷ Dokumentat se nalazi u arhivi Islamske zajednice Gračanica.

²⁸ Od njegovog koljena potječe prvi kadija u Gračanici. Nakon okupacije od Austrougarske Hifziefendija, i po njemu se prozvala dosta brojna porodica Hifziefendija u Gračanici, a od drugoga koljena potječu Osmanefendići. Osman-efendija je ukopan u haremu džamije u kojoj je službovao kao imam.

stoljeće. Poslije njega dolazi Rešid eff. Lika, kojeg će zamijeniti sin mu Husein eff. i unuk Bećir-efendija. Ovaj posljednji bio je imam Ahmed-pašine džamije skoro pola stoljeća, sve do svoje smrti 1942. godine. Od tada, izmijenilo se nekoliko imama na toj džamiji, a najduže, oko 14 godina, imamsku službu vršio je rahmetli Turbić Hasan-efendija, rodom iz Vučkovaca kod Gradačca, koji je umro u julu 1966. godine.²⁹ Među kasnijim imamima ove džamije istaknuto mjesto zauzima Mustafa eff. Cerić, sadašnji reisul-ulema, koji je na tu dužnost došao poslije Ibrahim eff. Hasića. Pomenimo još Hamed eff. Efendića, sadašnjeg muftiju gorazdanskog i hafiza Hasan eff. Mekića, koji je na ovoj službi bio sve do 1990. godine, kada na njegovo mjesto dolazi Fikret eff. Pašanović, sadašnji glavni imam ove džamije. Gračanički alimi, a posebno imami Ahmed-pašine džamije, svaki na svoj način, ostavili su traga kako u životu ovoga grada tako i u bogatoj i burnoj povijesti ove džamije.

Kroz vrijeme i epohe Ahmed-pašina džamija dijelila je sudbinu Gračanlija koji su se radali, rasli i živjeli pored nje i sa njom. Preživjela je bune i ratove, nemire i prevrate, zapamtila ljudsku dobrotu i ljudsku patnju, ljudski nehat i zaborav, pustahije i protuhe koje su prolazile ovom čaršijom.

Uvijek se uspravljala još ljepša i vitkija, stremeći visoko u nebo.

U minulom ratu za Bosnu i Hercegovinu doživjela je sudbinu ostalih 750 muslimanskih sakralnih objekata koje porušiše oni što su krenuli da unište Bosnu i Bošnjake u njoj.

Na jednom listu gračaničkog kalendara zapisano je o tome sljedeće: *"Četničke granate, ispaljene 9. oktobra, 1995. godine u 14.05 sati sa Ozrena do temelja su porušile munaru Ahmed-pašine bijele džamije. Slučaj je htio da posljednja granata ispaljena na Gračanicu u ovom ratu sruši baš taj objekat. Taj vandalski četnički čin nagrdio je lijepo lice Gračanice i bolno odjeknuo u srcima svih žitelja opštine Gračanica. Stoga su bili i razumljivi zahtjevi da se odmah gradi nova munara. Sljedeći te zahtjeve Islamska zajednica je formirala Odbor za izgradnju (predsjednik Abdulaziz Ahmedbegović, predsjednik Islamske zajednice), koji je odmah otpočeo sa prikupljanjem sredstava i pripremom investiciono-tehničke dokumentacije. Nije prošlo dugo vremena, a prvi kubici betona izliveni su u temelje nove munare koja je za nepunu godinu dana iznikla i višlja i bjelja od one ranije i, evo, na tužnu godišnjicu njenog vandalskog rušenja, ponovo se, hvala Bogu, ezan čuje sa Bijele džamije Ahmet pašine...*

Uz pomoć gračaničke privrede i brojnih pojedinačnih donacija, sagradili su je vrijedni neimari gračaničkog "Građevinara" koji su se već afirmisali na ovakvim projektima. Ovo im je do sada osma po redu munara, koju grade svojim rukama.

Munara Ahmet-pašine džamije izgrađena je od armiranog betona, visoka je 39 metara i deset centimetara, par metara više od ranije munare.

²⁹ Izvještaj Odbora IVZ Gračanica starješinstvu IVZ Sarajevo, br. 57/67 od 25.8.1967. godine (kopija kod autora).

*Kao da je narod htio obnoviti svoju dušu. Ustvari, ovdje je tako označen početak sveopšte obnove.*³⁰

Završetak radova na izgradnji munare i opravci džamije obilježen je 10. i 11. oktobra 1997. godine nizom vjerskih i kulturno-umjetničkih manifestacija, od kojih izdvajamo kulturno-umjetnički program ispred Osman-kapetanove medrese (9.10.1997.) koji su izveli učenici i nastavnici Prve osnovne škole u Gračanici. Uručene su i nagrade učenicima za najbolje likovne i literarne radove o Bijeloj džamiji. Između akšama i jacije (10.10.1997.) u Bijeloj džamiji je izveden prigodan mevludski program u kojem je učestvovao hor iz Tuzle, prisutnima su govorili Fikret eff. Pašanović, glavni imam i muftija tuzlanski Husein eff. Kavazović. Među mnogobrojnim visokim gostima koji su 11.10. 1997. godine došli da podijele ovu veliku radost sa Gračanlijama, bio je i Reis-ul-ulema dr. Mustafa eff. Cerić, nekadašnji glavni imam ove džamije. Uz čestitke svima onima koji su doprinijeli da ova džamija ponovo bljesne u svom punom sjaju, bjelini i čistoći, dr. Cerić je u svom neuobičajeno kratkom govoru, između ostalog, poručio sljedeće: *"I ako treba da kažemo – šta je naš posao sada, jedini odgovor je: OBRAZOVANJE, OBRAZOVANJE I OPET OBRAZOVANJE. U obrazovanom Bošnjaku imat ćemo i dobrog vjernika. Nije tačno da je onaj koji ide*

više u školu, manji musliman. Naprotiv, što bude više išao u školu, što bude više znao, sve će biti bolji musliman. Jer, islam je vjera koja upravo to traži od nas."³¹

Šarena (Mejdan³² džedid³³) džamija

U višestoljetnoj prošlosti ove džamije, njeno posljednje rušenje i građenje je četvrto ili peto po redu. Prva izgradnja možda je bila u 16. stoljeću, druga u prvoj polovini 18. stoljeća, treća na kraju tog stoljeća, četvrta 1932. i 1933. godine i peta - traje od 1990. do danas. Ova, u narodu poznatija kao Šarena džamija, jedna je od jedanaest koje je Gračanica imala još u tursko doba.

Mejdan mahala počela se razvijati nešto niže (južnije) od čaršije koja, nakon velikih razaranja, krajem 17. stoljeća izrasta na današnjem prostoru. U prvoj polovini 18. stoljeća na tom prostoru gradi se i džamija koja dobija naziv Mejdan. Prvi siguran spomen ove džamije nalazimo u vakufskim evidencijama iz 1763. godine.

Prema jednoj verziji, džamija je bila prvo izgrađena na lijevoj strani Sokoluše, na samoj obali, otprilika naspram današnje džamije, gdje se tokom 19. stoljeća, razvila Donja čaršija. Tu je džamiju srušila neka velika poplava, vjerovatno krajem 18. stoljeća. Zbog opasnosti od poplava, nova zgrada

³⁰ Omer Hamzić, Hem je lijepa, hem je bijela, Listovi gračaničkog kalendara, Gračanički glasnik 2, novembar 1996., str. 111.

³¹ Dr. Mustafa eff. Cerić, Obrazovanje, obrazovanje i opet - obrazovanje, Gračanički glasnik 4, novembar 1997., str. 8.

³² Mejdan, megdan (ar.) - povelik prazan prostor u gradu, polje, trg, marvena pijaca ili vašarište (Abdulah Škaljić, n.d., str. 454).

³³ Za turske vlasti riječ "džedid" značila je "nova", nasuprot riječi "atik", što znači "stara". Tako u Brčkom nalazimo Atik i Džedid džamije, kao i u Janji. U Gradačcu postoji Džedid (nova) ili Reufbegova džamija.

džamije podignuta je na desnoj strani Sokoluše na nešto višem zemljištu. Ta je džamija nazvana Novi mejdan ili Mejdan džedid džamija. "Bila je uobičajenog mahalskog tipa, tradicionalne bosanske narodne arhitekture, izgrađena uglavnom od drveta, sa četverostranim krovom, prekrivenim crijepom, drvena munara bila je sa zapadne strane. Na ulazu je imala verandu od drvenih greda, sa manjim ukrasima od drveta. I mimber je takode bio drveni, sa manjim ukrasima. Biće da je ova zgrada od 18. stoljeća više puta opravljana."³⁴ Uz džamiju je od početka postojao mekteb kao posebna, odvojena zgrada.

Tokom projektovanja i gradnje uskotračne željezničke pruge od Gračanice do Karanovca (1895-1898.) za proširenje trase pruge kotarske vlasti su 19.4.1898. godine od džamijskog harema "oduzele" 237 m² zemljišta. Između džamije i pruge jedva se provalačio kolski put na koji je "izlazio istočni čošak džamije", gdje se, ionako uzak, put još više sužavao i otežavao kolski saobraćaj. Ta je džamija 1932. godine srušena, a nova izgrađena dvadesetak metara zapadnije od stare lokacije i dalje od pruge i puta. Glavni majstor na izgradnji nove džamije bio je Ibro Šuša, a poslovima izgradnje rukovodio je Građevinski odbor na čijem je čelu bio Rifataga Mehinagić. Svečano proklanjanje nove džamije uz veliki broj džematlija i gostiju obavljeno je 5.11.1933. godine.

O toj svečanosti list "Islamski svijet" štampao je opširan izvještaj nepoznatog autora koji donosimo u cijelosti:

"Na 3. o. mj. obavljeno je svečano otvorenje Mejdani džedid džamije u Gračanici.

Već na 2. u četvrtak u ikindiju naviještena je svečanost isticanjem zelenih zastava na munarama Ahmet-paše i Mejdani džedid džamije, a u akšam osvijetljenjem na munari Ahmetpašine džamije.

Te večeri iza akšama priređena je večera učačima hatme i mevluda u prostorijama vakufskog povjerenstva, na kojoj su bili i još neka gospoda uzvanici. Iza večere otišlo se je korporativno u Ahmetpašinu džamiju, gdje se je pred dupke punom džamijom džemata proučila i hatma. Hatmu su učinili prisutni ulema i hafizi i softe Osmankapetanove medrese.

Iza jacie proučen je mevlud. Uvodno ašere: 'lekad džaekjum...' proučio je na vedžhove Hafiz Ahmet ef. Redžebašić, vršioc dužnosti muftije u Tuzli, a onda je otpočeo prvi učenjem mevluda izaslanik Reis-ul-uleme i Ulema medžlisa u Sarajevu presvijetli gospodin Muhamed Ševket ef. Kurt. Uz ostale učeće uzeli su učešća u učenju mevluda i ašera gg. Njuhović Muhamed ef. i Ibrušimović Abdurahman ef. iz Tuzle, te H. Januz ef. Grabonjić iz Modriče.

Sjutradan, u petak u 11 sati na znak pucanja prangija počeo se okupljati svijet u harem Mejdani-džedid džamije. Presvijetli g. Kurt došao je u pratnji uleme pred džamiju, gdje ga je ispred građevnog odbora pozdravio pretsjednik g. Rifat ef. Mehinagić lijepim govorom, u kome mu se kao

³⁴ Rusmir Djedović, Mejdan džedid (Šarena) džamija u Gračanici, Gračanički glasnik 1, maj 1996., str. 40.

izaslaniku preuzvišenog g. reis-ul-uleme i Ulema madžlisa zahvalio na visokoj pažnji. Izrazio je nadalje zahvalnost svima prilagačima bez razlike vjere, koji su svojim prilozima omogućili, da se ova džamija ponovo sagradi i njezina okolina poljepša. Predajući ključeve džamije g. izaslaniku zaželio je, da se stoljećima u njoj čuje glas mujezina i Božije ime spominje.

Na pozdravni govor pretsjedinika izaslanik g. Kurt je u svom govoru izrazio priznanje na velikom trudu i požrtvovanom radu građevinskog odbora i čestitao mu na uspjehu i naglasio, da će Svemoguću Allah nagraditi velikim sevapom svakog onog koje ma i najmanje moralno ili materijalno doprinio, da se ovaj hajrli posao sretno završi. Pozvao je prisutne, da se u ovako svečanom momentu sjete Njegova Veličanstva Kralja, pod čijom se mudrom upravom omogućuje muslimanima naše Kraljevine, da grade džamije i mektebe.

Džemat je iz stotine grla popratio ove riječi izaslanikove sa 'živio!', a onda je g. Kurt proučio dovu i otvorio džamiju.

Hafizi su počeli tada učiti Ku'ran, a salavat s munare razliječio se okolinom. Svijet je sa sviju strana slijegao se u prostrani harem oko džamije, i što se više približavalo vrijeme klanjanja džume, tim više se proširivao broj safova tako, da se čitav harem pretvorio u nepreglednu masu svijeta, kojeg je bilo oko 5000.

Hutbu je proučio i džumu klanjao Užičanin hf. Sulejman ef. iz Doboja. Iza džume je vazio u džamiji izaslanik Kurt, a u haremu hf. Salih ef. Sivčević, muderis iz Tuzle. Vazove je

ovaj veliki džemat pomno saslušao i na licima se njgovim moglo opaziti duševna okrepa i zadovoljstvo.

U 2 sata poslije podne priredjen je u čast gostiu banket, na kome se je pretsjednik vakufskog povjerenstva g. Mehinagić hf. Ibrahim ef. zahvalio ispred muslimana sreza Gračanice presvijetlom gospodinu kao izaslaniku reis-ul-uleme i Ulema medžlisa na visokoj pažnji i uveličaju ove islamske svečanosti. Ujedno se je zahvalio gospodi gostima i građanima, koji su ne žaleći ni truda ni žrtava doprinijeli uveličanju ove svečanosti. Čestitao je na uspjehu građevnom odboru i zahvalio se na njihovu nesebičnom i požrtvovanom radu kao i svima onima, koji ovakve i slične hajrli poslove podupiru. Naročito je spomenuo merhum H. hf. Hasan ef. Hadžiefendića koji je svojim požrtvovanim radom u svoje vrijeme doprinio, da se je izgradila Ahmetpašina džamija i temeljito popravila Osmankapetanova medresa. Prisutni su odali priznanje visokom merhumu predavši mu rahmet.

Presvijetli g. Kurt u svome govoru ponovo se zahvalio svima onima, koji su omogućili da se ova džamija ponovo sagradi. Istakao je najveću važnost vjere po ljudstvo i naglasio da su muslimani kroz historiju uvijek pokazivali najvišu toleranciju prema drugim vjeroispovijestima, a naročito prema kršćanima. Kao dokaz naveo je postojanje vrlo malobrojnih kršćanskih sekti, koje se i danas nalaze u moru Islama.

Na banketu su održali još vrlo lijepe govore mjesni pravoslavni sveštenik g. Sofrenić i sreski načelnik g. Mitić, te školski ravnatelj Ustaudić.

*Ova svečanost protekla je bez i najmanjeg incidenta i na sveopće zadovoljstvo. Ovom prilikom moglo se najbolje vidjeti, koliko islamsko žiteljstvo cijeni ovakve islamske svečanosti i sa koliko ljubavi i požrtvovanja nastoji, da ih uveliča. Naročito treba istaknuti, da se je pri ovoj svečanosti pokazalo građanstvo na svojoj dostojnoj visini, a lijep primjer tolerancije i susretljivosti pokazali su građani nemuslimani naročito sreski načelnik g. Mitić, narodni poslanik g. Maksimović, sveštenik g. Sofrenić i g. D. Nedeljković.*³⁵

U haremu ove džamije "kopali su se" (sahranjivani) džematlije iz mahale Mejdan kao i iz Donje čaršije koja se prostire nasuprot džamiji, neposredno s lijeve strane Sokoluše. Donja čaršija nije imala džamiju niti svoje greblje, što indirektno potvrđuje da se Mejdan džedid džamija prvobitno nalazila u tom dijelu grada i da je tek kasnije, kao što je rečeno, "preseljena" na desnu stranu Sokluše.

Od dvadesetak starih nišana u haremu džamije, iz turskog perioda samo su dva: Mujage Kalajdžića, umrlog 1865. godine i Mustafage Širbegovića, umrlog 1875. godine.

Za održavanje ove džamije nepoznati vakif (pretpostavlja se - neko iz familije Sarajlića) u vakufio je više parcela zemlje uz džamiju i mekteb, na prostoru Lipe, Ritašića itd.³⁶

Najstariji poznati imam ove džamije bio je Mula Đulejman eff. Fazlić, rođen 1875., umro 1945. godine. Njega je naslijedio Hafiz Rešid eff. Sarajlić, koji je imamsku dužnost vršio do

1932. godine. Nakon proklanjanja nove džamije 1933. godine, imamsku dužnost preuzima Salih eff. Begović (rođen 1909. godine u Sokolu) i obavlja je sve do svog penzionisanja 1974. godine. Zamijenio ga je Sulejman eff.

Hankušić iz Malešića, koji je bio imam u ovoj džamiji sve do njenog rušenja 1990. godine. Najpoznatiji mujezini u ovoj džamiji bili su Alija Korić (1933-1951.), i Hamdija Mujačić (1951-1990.).

Zbog dotrajalosti, nefunkcionalnosti ali i naraslih potreba, početkom 1990. godine džemat šarene džamije odlučio je da na njenom mjestu izgradi veću i kompleksniju građevinu sa više funkcija, prilagođenu potrebama današnjice. Pod rukovodstvom Građevinskog odbora, kojim je rukovodio i

³⁵ Svečanost otvorenja Mejdan-džedid džamije u Gračanici, Islamski svijet II/1933., br. 62, str. 5.

³⁶ Opširnije: Rusmir Djedović, n.č., str. 42.

još uvijek rukovodi Vehid eff. Delić i uz veliko zalaganje džematlija i Islamske zajednice, u proljeće 1990. godine otpočeli su zamašni radovi na objektu i odvijali se takvim intenzitetom da se za samo šest mjeseci u ovoj džamiji ponovo mogao klanjati namaz. Najveći dio grubih građevinskih radova na objektu urađen je do početka 1992. godine. Podignuta je kupola i najveći dio munare, visoke 36 metara (plus alem). Na velikom prostoru, u dva nivoa u ovom objektu zastupljeni su sljedeći sadržaji: džamija, učionice, abdesthana, restoran, divanhana³⁷, biblioteka, prodavnica, mesara, gasulhana itd. Za namaz je predviđena površina od 105,74 m², a u suterenu isti takav prostor za druge potrebe. Izgrađena je kupola prečnika 11,35 i visine 17,65 metara.

Agresija na našu zemlju u proljeće 1992. godine zaustavila je gradnju džamije koja je ulazila u završnu fazu. I tako nedovršena, ova džamija je za vrijeme ratnih godina služila kao "škola, sklonište, prostor za klanjanje, gasulhana i prostor za zabavne i edukativne aktivnosti omladine i odraslih." Posljedice od tri direktna pogotka razornih granata sa Ozrena u toku rata sanirane su i objekat je zaštićen od propanja.

Nakon rata, a posebno u toku 1997. godine radovi na džamiji su nastavljeni. Konačno je došlo vrijeme da se taj hairli posao privede kraju. U proglasu Odbora za izgradnju koji se angažuje na prikupljanju sredstava za završnu fazu izgradnje džamije, između ostalog zapisano je: "Dovršimo započeto i obezbijedimo sebi i budućim generacijama Allahovu milost i oprost."

³⁷ Divanhana (pers.) - prostrano predsoblje, hodnik na spratu u starim građanskim kućama, ili tur. "kuća, mjesto za razgovor i vijećanje" (Abdulah Škaljić, n.d., str. 220.).

³⁸ Esad Tihić, Omer Hamzić, n.d., str. 36.

Ostale gračaničke džamije

Trepanička džamija

Na području današnjih Drafnica, jedne od najvećih mahala u Gračanici, u prvoj polovini 18. stoljeća, a možda i nešto ranije, postojale su tri mahale, odnosno tri džemata sa jednom džamijom (Trepanići) i sa dva mesdžida (Gojsalići i Drafnici).

Mahala Trepanići svakako je jedna od najstarijih mahala u Gračanici. Prema narodnom predanju, nekada se zvala Mahala Časne džamije oko koje treba tražiti prve začetke gračaničke čaršije. Poslije sokolske, ta je džamija vjerovatno najstarija na području nekadašnje nahije Soko. Kao carska mogla je biti podignuta i prije 1548. godine, u nekadašnjem haremu u Trepaničkoj mahali.³⁸ Ova džamija kao ni njen vakuf nemaju vakufname (zakladnice) koja je vjerovatno zagubljena, pa je stoga teško ustanoviti da li je na tom lokalitetu ili na temeljima časne džamije podignuta ili obnovljena džamija koja će kasnije imati naziv Pervane džamija. Kako tvrdi Hafiz Ibrahim eff. Mehinagić, ime Pervane susretalo se u prvim decenijama osmanske vladavine, pa i to može biti jedan od dokaza da je ovo najstarija džamija u Gračanici, po kojoj je i njen džemat, mahala dobila ime.

Između 1763. i 1776. godine znameniti Gračanlija Hadži Halil eff. gradi medresu u čaršiji, preko puta Ahmed-pašine džamije i džamiju u Pervane mahali u koju je smjestio i svoju čuvenu biblioteku, najstariju u ovom kraju. Prema pomenutom spisu Hafiz

Ibrahim eff. Mehinagića, "musandra"³⁹ biblioteke bila je sagrađena od hras-tovih direkta, veličine, po prilici u visi-ni jedan i po metar, a širine i dubine po jedan metar s masivnim vratima i masivno kovanom bravom i ključem. U toj musandri i rafama držani su šejh Hadži Halilovi kitabi - rukopisi.⁴⁰

Da li je "svoju" džamiju pomenuti Hadži Halil eff. sagrađio na temeljima dotrajale i porušene Pervane džamije ili je podigao sasvim novu građevinu na istom lokalitetu, teško je pouzdano utvrditi. Zna se da je građena od "dvojih brvana", između kojih je bila nabijena suha zemlja. Bila je, dakle, "i brvnara i čerpičara" pokrivena daskom-šindrom⁴¹ koja je kasnije zamijenjena cri-jepom. Da bi brvna bila stabilna, na nekoliko mjesta po dužini i širini, učvršćivana su posebnim direcima, kako s unutrašnje tako i s vanjske strane. Dimenzije džamije bile su 10×8 metara, zajedno sa tetimama. Imala je po tri prozora s obje strane po dužini i po dva prozora s prednje i zadnje strane. Debljina zidova bila je 90 do 100 milimetara. Vanjski i unutrašnji zidovi bili su obojeni bijelim krečom, što je džamiji davalo specifičan izgled. Uz ovu džamiju sagrađena je drvena munara nepoznate visine.

Džamija je imala mimber. U njoj se klanjala džuma-namaz petkom.

Poslije Hadži Halil eff., ova džamija je vjerovatno više puta obnavljana i popravljana. Kako je građena od slabog materijala, u prvim decenijama 20. stoljeća toliko je bila "dotrajala i oharabi-la", a uz to nije imala ni "dovoljno džemata", pa je 1935. godine potpuno srušena.

U posljednjim godinama u njoj su se klanjala dva noćna namaza - akšam i jacija i jedan dnevni - sabah, a prije nego što je srušena samo teravih-namaz.

Alem⁴² i mimber iz te džamije pren-eseni su na džamiju u Malešićima koja je upravo u to vrijeme građena. Nakon rušenja, džemat Trepaničke džamije pripojen je Gojsaličkoj (novoj Drafničkoj) džamiji.

Drafnička džamija

Među osam mahala sa musliman-skim vjerskim objektima (džamijama i mesdžidima) sredinom 18. stoljeća spominje se i mahala Drafnići u kojoj je bio mesdžid. Po svemu sudeći, na sadašnjem lokalitetu Motka, na mjestu starog groblja (u blizini kuće Fadila Tuholjaka) koncem 18. i početkom 19. stoljeća podignuta je mala džamija veličine 5×4 metra sa malom drvenom munarom u koju se ulazilo sa mahfila⁴³. Zidovi su joj bili od čerpića, prvobitno je bila pokrivena šindrom, a kasnije

³⁹ Musandra je turska riječ, a označava od drveta skovane i rezbarijama ukrašene pregratke (kao neki stalni zidni ormari) duž cijelog jednog zida sobe u starinskim kućama (Abdulah Škaljić, n.d., str. 476).

⁴⁰ Izvještaj Odbora IVZ Gračanica Starješinstvu IVZ Sarajevo, br. 57/67 od 25.8.1967. godine (kopija kod autora).

⁴¹ Šindra (tur.) - cijepane jelove ili hrastove daske kojima se pokrivaju kuće. S jedne strane su po dužini izlijebljenje, a s druge istanjene (Abdulah Škaljić, n.d., str. 589).

⁴² Alem, arapska riječ sa više značenja. U ovom slučaju - polumjesec sa tri ili četiri kugle ispod njega koji se nalazi na vrhu munare kao ukras. Obično je bio izrađen od bakra, a potom kalaisan i pozlaćen. Mjesto polumjeseca često stoji ukras kruškastog oblika, unutar kojeg je božije ime (ar.) Allah (Abdulah Škaljić, n.d., str. 87).

⁴³ Mahfil (ar.) - galerija u džamiji gdje obično klanjaju ženska lica (Abdulah Škaljić, n.d., str. 440).

crijepom. Ispred džamije bila je mala drvena tetima. U nevelikom džamijskom dvorištu bila je česma. U džamiji su se klanjala samo tri namaza: akšam, jacija i sabah.

Budući da nije imala velikog vaku-fa (a i džemat joj je bio mali), ova džamija je prepuštena zubu vremena, dotrajala i porušena 1935. godine. Njen je džemat pripojen Gojsaličkoj (novoj Drafničkoj) koja je podignuta naredne, 1936. godine.

Posljednji imam u ovoj džamiji bio je Muhibija eff. Hadžiaganović.

Gojsalička (nova Drafnička) džamija

U mahali Gojsalići (sadašnji Drafnići) sredinom 18. stoljeća, bio je mesdžid vjerovatno u vrhu sadašnjeg drafničkog greblja, blizu sadašnje česme, s desne strane ceste, gdje je, krajem 18. stoljeća podignuta mala džamija od ćerpića (dimenzije 4×5 metara), pokrivena šindrom, a kasnije crijepom. Imala je malu drvenu muna-ru na koju se takođe penjalo sa mahfi-la, imala je ćurs...

U ovoj džamiji klanjala su se tri namska vakta: akšam, jacija i sabah. Uz Ramazan klanjala se teravija i bajram-namaz.

Tokom vremena i ova džamija je potpuno dotrajala i "oharabila". Sruše-na je 1935. godine u isto vrijeme kada i ostale dvije džamije u njenoj neposrednoj blizini (Trepanička i Drafnička). Kako su džemati ovih džamija zahvatali jednu veliku mahalu, za koju se već bio odomaćio naziv Drafnići, za jedinstven drafnički džemat tokom

1936. godine sagrađena je jedna veća džamija uz koju je pod istim krovom sagrađen i mekteb. U ovoj džamiji klanjaju se tri namaza: akšam, jacija i sabah, petkom se klanja džuma kao i bajram-namazi.

Prvi imam u ovoj džamiji i mualim⁴⁴ u mektebu bio je Muhibija eff. Hadžiaganović, koji je do tada, kao što je rečeno, bio na službi u Drafničkoj džamiji.

Sadašnji imam u ovoj džamiji je Smajo eff. Mustafić.

Nova Drafnička džamija sagrađena je na vakufskom zemljištu, s lijeve strane ceste, preko puta nekadašnje Gojsaličke džamije. Oko ove džamije nema greblja, što je rijetkost u našim

⁴⁴ Mualim (ar.) - nastavnik mekteba (Abdulah Škaljić, n.d., str. 467).

krajevima. Pod istim krovom uz džamiju izgrađena je prostorija za mekteb, potpuno opremljena za izvođenje vjerske pouke (klupe, učila, knjige). U dvorištu džamije nema česme, ali je preko puta podignuta savremeno uređena česma sa stalno tekućom vodom za uzimanje abdesta.

Čiriška džamija

Prema narodnom predanju, ova džamija izgrađena je kao mesdžid prije početka 18. stoljeća. Oko te stare džamije vjerovatno se razvijala jedna od tri pomenute gračaničke mahale sa mesdžidima koje u svojim radovima navodi i dr. Adem Handžić (mahala Isa

Stari nazivi mahala vremenom su zaboravljeni, zaboravljena su i imena legatora i vakifa koji su u njima podizali džamije i mesdžide. Već u 18. stoljeću među pet gračaničkih mahala u kojima su bile džamije, pominje se i mahala Čiriš. Kao i ostale gračaničke džamije tog doba i Čiriška je bila malih dimenzija, građena je od ćerpića "među japiju"⁴⁵, imala je onisku drvenu munaru. Locirana je u sredini mahale Čiriš, na raskrsnici između Donjeg i Gornjeg Čiriša. U njenoj blizini je i česma Čiriš na kojoj su džematlije uzimale abdest, a veći dio mahale snabdijevao se vodom za piće, dječlmično i danas.

Po svojoj prilici, staru džamiju sagradili su neki ugledni ljudi iz porodice Šabić. Krajem 18. stoljeća imam u ovoj džamiji bio je Omer eff. Šabo, a 1860. Mula Mustafa eff. Šabo. Poznati imami iz ove porodice još su bili Mula Salih Šabić, Hafiz Muhamed Šabić, Hadži Galib Šabić. Na imamskoj dužnosti bili su još i Husein i Ibrahim Šabić, sinovi Mula Galibovi. Najpoznatiji mujezini ove džamije bili su: Mustafa Ramaš, Osman Šabić i Selim Beganović.

U velikom haremu ove džamije pokopavali su se ugledniji ljudi iz mahale, a i danas se mogu naći nišani na mezarlicima nekih starih Šabića i Beganovića.

Prije petnaestak godina, usljed dotrajalosti, stara džamija je porušena, a na njenom mjestu podignuta nova, nešto veća, ali istog oblika, od čvršćeg materijala, sa drvenom munarom. Pored obavljanja redovnih namaza, u ovoj džamiji klanja se i teravijah-namaz kao i vjerska pouka.

Eminova mesdžida, mahala Hadži Osmanova mesdžida i mahala Alijina mesdžida).

⁴⁵ Japija (tur.) - drveni građevni materijal, građa (Abdulah Škaljić, n.d., str. 362).

Prema istraživanju Adema Handžića, prije kraja turske vladavine u mahali Čiriš, vjerovatno u blizini današnje džamije, postojao je i mekteb u kojem su se učila djeca iz te i susjednih mahala.⁴⁶

Lipanska (Hadži Džafer) džamija

Osim imena ove džamije koje samo po sebi ništa ne govori, sve ostalo je malo poznato. Nije razriješeno da li se na mjestu ove džamije nalazio neki mesdžid iz doba Časne džamije s kraja 16. stoljeća ili se možda radi o Derviš-hodžinoj džamiji, za koju znamo da je postojala sredinom 18. stoljeća, ali ne znamo na kojem mjestu, odnosno u kojoj gračaničkoj mahali. Možda je kasnije dobila ime po svom novom legatoru (vakifu), nekom Hadži Džaferu, koji je, vjerovatno, tu džamiju iz temelja obnovio.

Pošto džamija nema svoje vakufname jer je zagubljena, danas se o tome može samo nagađati. Uglavnom, kao Hadži Džafer džamija spominje se negdje krajem turske vladavine. Harem džamije nešto je manji od 1000 m² i pretvoren u greblje. Prema izgledu bašluka⁴⁷ naročito uzglavnih koji su, uglavnom, od krečnjaka i sedre, može se zaključiti da potiču iz starijeg vremena.

Džamija je sagrađena u blizini raskrsnice u mahali Lipa kao drvena "od ćerpića među japiju" i bila kao i sve ostale mahalske džamije dimenzija 5×4 ili 6×4 metra sa niskim drvenim šiše-

tom⁴⁸ i malom drvenom munarom. Džamija je imala mimber i ćurs, u njoj se klanjala džuma petkom i bajram-namaz. U prvo vrijeme bila je pokrivena šindrom, a kasnije prilikom jednog renoviranja i crijepom.

U narodu se zadržalo predanje da je džamiju sagradio neki Hadži Džafer i da je kod džamije zasadio lipu pod kojom su ljudi godinama hladovali, čekajući namaz. Kasnije je to postalo mjesto stalnog okupljanja ljudi, nazvano "pod Lipom". Običaj je bio da se Kurban-bajramom kolju kurban pod tom lipom. Tako je bilo sve dok se nije

lipa osušila. Neki smatraju da je baš po toj lipi cijela mahala koja se razvijala oko ove džamije ponijela naziv Lipa.

Kao i još neke gračaničke džamije, i ova je zbog dotrajalosti, srušena 1934., odnosno 1935. godine, da bi na njenom

⁴⁶ Adem Handžić, A SURVEY OF ISLAMIC CULTURAL MONUMENTS UNTIL THE END OF THE 19th CENTURY IN BOSNIA, Istanbul, 1996., str. 29-30.

⁴⁷ Bašluk (tur.) - muslimanski nadgrobni spomenik (uspravan istetan kamen ili šiljak - daščica - poboden više glave na grobu umrloga), (Abdulah Škaljić, n.d., str.124.).

⁴⁸ Šiše (pers.) - tavanica, plafon (Abdulah Škaljić, n.d., str. 590).

mjestu bila podignuta nova, zidana ciglom "među japiju" sa drvenom munarom u koju se ulazilo sa šerefe.⁴⁹ Džamija je sada pokrivena crijepom. Uz staru džamiju bila je i česma u koju je dovedena voda drvenim čunkovima sa Drijenče za potrebe džamije i mahale. Taj je vodovod služio sve do 1937. godine, kada su mu drveni čunkovi zamijenjeni željeznim cijevima. Od tada je ovaj vodovod služio samo za potrebe Doma zdravlja u Gračanici, o čijem je trošku i renoviran. Voda je ostavljena za potrebe džamije, a samo višak koristila je mahala.

Džamija ima dosta velike vakufe uz Drijenču kao i nekoliko vakufa u samoj mahali Lipa. Sadašnja džamija je u dosta dobrom stanju, temeljno je renovirana i opravljena nakon ovog rata i redovno se održava.

U ovoj džamiji obavljaju se akšam, jacija i sabah, petkom džuma-namaz, Ramaznom teravijah-namaz, kao i bajram-namazi.

Najpoznatiji imami u ovoj džamiji bili su iz familija Grbešići i Naimkadići. U toku II svjetskog rata imamsku službu obavljao je Halil eff. Pezelj, koji je bio i mualim u sibjan-mektebu⁵⁰ kod ove džamije. Poslije II svjetskog rata imamsku službu u ovoj džamiji najduže je obavljao Hasib eff. Čamdžić, a poslije njegovog penzionisanja zamijenio ga je Omer eff. Spahić.

Paša Zade (Podastranska) džamija

Hafiz eff. Mehinagić u jednom svom spisu na osnovu naziva ove

džamije iznio je pretpostavku da bi njen graditelj, odnosno utemeljitelj mogao biti sin Ahmed-paše Budimlije, koji je nešto ranije izgradio više poznatih objekata u čaršiji (džamiju, sahat-kulu, hamam). Međutim, ovu džamiju ne nalazimo na spisku gračaničkih džamija iz sredine 17. i 18. stoljeća, pa se pomenuta pretpostavka vjerovatno može odnositi na neku drugu džamiju.

Tek krajem turske vladavine, kada se Gračanica širi na jug, niz rijeku Sokolušu i kad nastaju nove mahale, na prostoru Donje Riječke, nalazimo Paša Zade mahalju sa istoimenom džamijom. Pošto je izgrađena pod Stranom, ova džamija je u narodu dobila ime Podastranska džamija.

Ustvari, bio je to mesdžid u kojem su se klanjale dva noćna i jedan dnevni namaz. Po dimenzijama, načinu gradnje, izgledu munare bila je slična Hadži Džafer i ostalim mahalskim džamijama u Gračanici. Oko sebe je imala dosta veliki vakuf, te bašče i njive na Ritašićima. Uz džamiju je radio i sibjan-mekteb koji se izdržavao od vakufa džamije. Najviše imama ove džamije bilo je iz familije Sarajlića, među kojima je najpoznatiji bio Hafiz Rešid Sarajlić. Posljednji imam u ovoj džamiji bio je Hadži Galib Šabić, čiji sinovi i danas stanuju na lokalitetu na kojem se nalazio harem ove džamije.

⁴⁹ Šerefa (ar.) - ograda i uski ograđeni prostor (kao veranda) na džamijskoj munari sa kojega mujezin, obilazeći oko munare uči ezan, tj. poziva muslimane na molitvu. Obično munara ima jednu šerefu, ali ima munara i sa više šerefa (Abdulah Škaljić, n.d., 586.).

⁵⁰ Sibjan-mekteb (ar.) - muslimanska vjerska osnovna škola koja nema utvrđenog nastavnog plana i propisanog broja nedjeljnih sati; otvara se ondje gdje nema uslova za mektebi-iptidaiju, to je obično po selima; nastavnik se zove sibjan-mualim (Abdulah Škaljić, n.d., str. 563.).

Poslije II svjetskog rata Paša Zade džamija, usljed dotrajalosti porušena je i, pošto nije obnavljana, njen je džemat pripojen Šarenoj Mejdan Džedid džamiji.

Za harem ove džamije danas se i ne zna. Pretvoren je u građevinski prostor na kojem su podignuti stambeni i drugi objekti.⁵¹

Oloviya džamija

Mahala Olovi nalazila se na pomenutom spisku od osam gračaničkih mahala za koje profesor Adem Handžić tvrdi da su se uz gračaničku čaršiju razvijale u prvoj polovini 18. stoljeća. Pouzdano je utvrđeno da je u njoj prvobitno postojao mesdžid, izgrađen na lokalitetu s desne strane glavne ceste, u blizini sadašnjeg skretanja za Dom zdravlja. Oko mesdžida razvijala se i mahala Olovi, koja je otprilike zahvatala prostor po dubini između starog Olimpa (namještaj "Ozrenke") i Doma zdravlja. To su današnji dijelovi mahale Lipa u koju se utopila Olovi mahala, a njen naziv, za koji se ne zna otkuda potiče, potpuno je zaboravljen.

Na mjestu starog mesdžida izgrađena je istoimena džamija, po dimenzijama, izgledu i vrsti materijala ("čerpići među japiju") slična ostalim mahal-skim džamijama u Gračanici. Imala je svojevremeno veliki harem u kojem su se sahranjivali stanovnici iz dijela današnje Riječke i dijela Lipe. Prema broju grobova i starosti nišana u tom haremu, može se zaključiti da je džamija

izgrađena otprilike prije 200 godina. U blizini džamije, pored sokaka koji vodi na Lipu, nešto kasnije izgrađen je i sibjan-mekteb, koji je srušen nekoliko godina poslije rušenja džamije.

U ovoj džamiji klanjala su se dva noćna i jedan dnevni namaz.

Kao i ostale mahalske džamije, i ova je vremenom dotrajala, pa je srušena u proljeće 1954. godine. Na njenom mjestu sagrađena je stambena zgrada za natavnike Druge osnovne škole koja je i danas u funkciji. Uništeno je i veliko greblje na kojem je podignuto više stambenih zgrada.

Najpoznatiji imami ove džamije bili su iz porodice Ustavdića i Avdića. Posljednji imam prije njenog konačnog zatvaranja i rušenja bio je rahmetli Zaim eff. Dizdarević iz Sokola.⁵²

Hidajet džamija u Donjoj mahali (pekmezna)

Ova džamija je nešto mlađa u odnosu na pomenutih osam (četiri džamije i četiri mesdžida) iz prve polovine 18. stoljeća. Zvala se i Pekmezna džamija, Pekmezara, o čemu se održalo predanje među starijim žiteljima ove mahale. Sigurno je postojala krajem osmanske vladavine, prvo kao mesdžid, a kasnije kao mala džamija za potrebe tzv. Donje mahale, sadašnji južni i zapadni dijelovi Lipe, u blizini ušća Drijenče u Sokolušu s desne strane sadašnjeg južnog izlaznog drumu iz Gračnice oko Štamparije.

⁵¹ Amra Adžemović, Džamije u Gračanici, Maturski rad iz historije, Gimnazija "Dr. Mustafa Kamarić", Gračanica, godina 1996., mentor prof. Emina Hamzić, rukopis, str. 13.

⁵² Amra Adžemović, n.č., str. 14.

Po svemu sudeći, bila je to najmanja džamija u Gračanici, pravljena od drveta i sa drvenom munarom. I džemat joj je bio mali, a vakuf dosta skroman, pa je bilo otežano i njeno izdržavanje. Zbog svoje dotrajalosti, srušena je prije rušenja ostalih mahalskih džamija po Gračanici (oko 1935.).

U njoj su se najčešće klanjala tri namaza.

Oko džamije, s obje strane potoka Drijenča nalazilo se veliko greblje, čiji se ostaci vide i danas. I na lijevoj strani ceste bilo je takođe greblje, na kojem je podignuta stara veterinarska stanica. Danas se ne znaju tragovi, ne samo džamije, već se ne zna ni za njen har-em niti za greblje koje je postojalo s obje strane pomenute ceste.

Posljednji imam u ovoj džamiji bio je Ahmed, sin Omer-hafiza, unuk Osman eff. Ibrahimovića, poznatog mu-derisa iz Biberovog Polja.

Potočka džamija (džamija u Potok-mahali)

Na osnovu veličine, izgleda i arhitekture, Potočku džamiju dobri poznavaoči izdvajaju od ostalih mahalskih džamija i po značaju svrstavaju je odmah poslije džamije Ahmed-paše Budimlje. Potočka džamija nije bila samo mahalska džamija, ona je bila i čaršijska. U njoj se uvijek klanjao džuma-namaz, kao i u Budimlijinoj.

Na ulazu u Potok-mahalu s lijeve strane puta i potoka Japage, na samoj raskrsnici, takoreći u čaršiji još u prvoj polovini 18. stoljeća sagrađen je mesdžid kojeg spominje i profesor Adem Handžić u svojim spisima.

Nije sačuvana vakufnama (zakladnica) ove džamije, pa se ne zna ni kad je građena ni koji su joj bili vakufi.

Izgrađena je na mjestu prvobitnog mesdžida, ali se o tome danas ništa pouzdano ne zna. Dimenzije džamije bile su otprilike 7×8 metara, građena je kao i ostale od drveta i ćerpića. Munara joj je takođe bila drvena, sa dosta velikom šerefom i tetimom. U unutrašnjosti džamije bilo je dosta vrijednih rezbarskih radova. Ulazna vrata i tetima bile su ukrašene lijepim detaljima urađenim od tvrdog drveta.

Zbog starosti i dotrajalosti porušena je 1952. i 1953. godine i više nije obnavljana. Na toj lokaciji još uvijek postoje ostaci starog muslimanskog greblja (harema džamije) koje je presječeno ulicom. Zna se da je postojalo i na današnjem parking-prostoru iza starog hotela.

U posljednjim godinama postojanja ove džamije u njoj su klanjani akšam, jacija i sabah, petkom džumanamaz i bajram-namaz. Imami ove džamije u najnovije doba bili su iz porodice Sarajlića, a posljednji je bio Hafiz Salih eff. Alić.

Hafiz Ibrahim eff. Mehinagić u svom spomenutom spisu spominje da na jednoj uzvisini poviše potok mahale postoji vakuf zvani džamište. Prema predanju, i tu je postojala džamija, ali se ne zna je li to bila prethodnica potočke džamije iz novijeg doba ili se radi o nekom sasvim drugom sakralnom objektu, odnosno lokalitetu.

Rezime

Broj džamija u Gračanici mijenjao se i povećavao u skladu sa opštim urbanim, privrednim i demografskim razvojem čaršije i procesom islamizacije na ovom području. Od prvobitno jedne - Časne džamije u glavnoj i dva mesdžida u ostale dvije mahale koje nalazimo u prvoj polovini 16. stoljeća,

stotinjak godina kasnije u ovoj kasabi razvilo se osam mahala, od kojih su u četiri sigurno postojali mesdžidi, a u ostale četiri bile su izgrađene džamije.

Sredinom 18. stoljeća uz čaršiju kao jezgro i dalje se spominje osam mahala, ali pod drugim nazivima, sa šest džamija (računajući i musallu⁵³) i četiri mesdžida. Krajem osmanske vladavine u Gračanici je bilo 13 džamija, 15 mekteba i dvije medrese.⁵⁴ Usljed dotrajalosti najviše džamija je porušeno oko 1935. godine, a dvije odnosno tri nekoliko godina poslije II svjetskog rata. To su bile mahom mahalske džamije građene od drveta i čerpića, sa malim drvenim munarama u kojima se klanjalo po nekoliko dnevnih i noćnih namaza. Svaka od tih starih džamija ima svoju zanimljivu povijest. Nekih više nema, dok su se neke održale do danas. Priča o gračaničkim džamijama i njihovoj prošlosti je škrta

i nepotpuna. Nažalost, nema sačuvanih podataka pa se o mnogim moralo progovoriti na bazi nesigurnih sjećanja, nekih analogija i pretpostavki.

Od navedenih 13 u Gračanici je danas aktivno pet i to: Budimli Ahmedpašina, Mejdan Džedid (Šarena), Drafnići, Čiriš i Hadži Džafer (Lipa) džamija.

Pomenutih pet gradskih džamija temeljito je obnovljeno, Mejdan Džedid se još uvijek gradi, u nekim mahalama postoje posebni mektebi.

Od sedamdesetih godina na području opštine Gračanica svjedoci smo ubrzane gradnje novih džamija od savremenih tvrdih materijala, zanimljive arhitekture i izgleda. Građene su sredstvima džematlija i građana. Danas svako iole veće selo ima svoju džamiju. Po njima čitav gračanički kraj ima poseban i prepoznatljiv izgled.

⁵³ Musalla (ar.) - mjesto (livada, bašča ili kakv drugi povelik prostor) na kome muslimani cijelog grada, varoši, grupno pod otvorenim nebom klanjaju bajram-namaz. Gotovo svaki grad i kasaba u Bosni i Hercegovini imao je svoju musallu (Abdulah Škaljić, n.d., str. 476).

⁵⁴ Adem Handžić, n.d., str. 29.